

доктор історичних наук, професор
кафедри археології, спеціальних галузей
історичної науки Черкаського
національного університету ім. Б.
Хмельницького
e-mail: achaban@yandex.ru

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА І КРИМ В ЧАСИ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У запропонованому дослідженні прослідковуються взаємовідносини Кримського ханства і Середньої Наддніпряниці впродовж другої половини XV – першої половини XVII століть, у часи виникнення і становлення українського козацтва. Робиться висновок, що саме агресивна політика Кримського ханства, а також політика Московської держави, Литовського князівства, Польщі на півдні України стала головним зовнішнім фактором виникнення українського козацтва та становлення його як значного суспільно-політичного явища.

Ключові слова. Українське козацтво, Кримське ханство, Середня Наддніпряниціна, агресивна політика Кримського ханства.

Постановка проблеми

До найважливіших зовнішніх чинників, які зумовили виникнення і формування українського козацтва, належить постійна загроза з боку залишків Золотої Орди, Кримського ханства, постійно зростаючі геополітичні устремління Московської держави, Литви та Турції на півдні України. У центрі цих домагань дуже часто стояло Середнє Подніпров'я. Ситуація ускладнюється розпочинаючи із середини XV століття, коли Велике Литовське князівство послаюлоє захист населення порубіжних земель. Середня Наддніпряниціна опинилася перед перспективою значного винищення населення, розграбування та руйнації господарств. Це призвело до пошуку власних сил для боротьби проти агресивного Степу, створення козацьких загонів та організації належного опору загарбникам.

Метою дослідження є: опрацювання джерельної бази, існуючої дослідницької літератури, прослідкувати зародження агресивної політики Кримського ханства щодо Середньої Наддніпряниціни, організація місцевого козацького населення достойної відсічі агресивним сусідам.

Аналіз досліджень проблеми

Про роль і значення кримсько-татарської агресії для долі українського народу є чимало досліджень, у яких висвітлюється характер взаємин з Кримським ханством у ці часи.

Про геополітичні прагнення Золотої Орди, Московської держави та Туреччини, які проявлялися через посилення або послаблення ролі Кримського ханства на південній Україні, писав у своїх дослідженнях М. Грушевський [6], який аналізував події через призму інтересів українського народу, досить докладно про взаємостосунки Московської держави з Литвою, золотоординцями та Кримським ханством оповідує М. Карамзін [6, 2, 654, 202]. Він, а також С. Соловійов [8, 89–137] висвітлюють ці події через показ державницьких інтересів Росії.

Про взаємостосунки українських земель з Кримом пишуть практично всі дослідники історії України та українського козацтва.

Існує і спеціальна дослідницька література, серед якої можна виділити праці: Апанович О., Бережкова М., Вишневецького В., Єфименко О., Кісь Я., Панашенко В., Чумака В., Якобсона А. та ін. [9]. Вона ґрунтується, перш за все, на офіційних джерелах,

що дійшли до нашого часу. Ці документи покладено в основу і нашого дослідження. Це «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» Т. 3. (Спб.: 1885); «Акты Московского государства» Т. I. (Спб.: 1890); матеріали з фондів Центрального державного архіву давніх актів Росії – 123 (Зносини Росії з Кримом), 79 (Зносини Росії з Польщею), а також документи, що містяться в збірнику «Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеги, Н. С. Рашба [1, 19].

Саме аналіз першоджерел та літератури, яка коментує взаємостосунки українських земель з Кримом, дає змогу реконструювати події того надзвичайно складного для України, і, перш за все, для Середньої Наддніпрянщини, часу.

Виклад основного матеріалу

Розпочинаючи з 60–80-х XIV ст. років, Золота Орда почала втрачати свою силу. До остаточного її розпаду привели міжусобиці та поразки у боях проти міцніючих сусідів. Однак золотоординці ще тривалий час залишалися грізною силою на південних степових землях України. І хоча маршрути їх походів пролягали в основному на Московській державі, однак залишки монголо-татарських військ ще довгий час турбували і українське населення своїми нападами.

Литовське князівство, що вийшло на безпосередні кордони із Золотою Ордою, з середини XV ст. сприяє сепаратизму Кримського улусу Орди, допомагає йому порвати з ординцями, утворити самостійне державне формування – Кримське ханство. Це сталося за часів кримського хана Хаджі-Гірея. Однак Литва через зміни своєї політики щодо розширення експансії на Південь не скористалася цим союзом. Більше того, Литовський князь Казимір тримався союзу з ханом Золотої Орди Ахметом, який почав війну проти кримських татар. Така поведінка Казимира пояснювалася необхідністю протистояння Литви Росії, на яку великий вплив мала Золота Орда [3].

Тогочасні документи стверджують, що міжусобицею, яка виникла між Золотою Ордою та Кримом, скористалися турки, що у 70-х роках XV ст. підкорили Крим, встановивши свій васалітет націй землі. З того часу, як стверджує О. Єфименко, «крымское государство сразу выяснило свою политику и неуклонно ее придерживалось...: жить за счёт своих христианских соседей – Московского и Литовского государств. Задача эта облегчалась для татар тем, что соседи их находились в непримиримой вражде... Крым извлекал из этой вражды бесконечные выгоды: то разорял Литву в союзе с Москвой, то Москву в союзе с Литвой» [5].

Результатом цієї політики стали постійні набіги на руські окраїни заради пограбунку, а також заради захоплення невільників. Як вказує О. Єфименко, «русские невольники стали главной статьёй оборота экономической жизни Крыма: на них лежал производительный труд внутри полуострова и они же служили важнейшим предметом торгового сбыта не только для ближайших, но и для отдаленных рынков Азии и Африки. Литовская, иначе «королевская» Русь, была для Крыма привлекательнее, чем Московская: здешние пленники ценились выше» [5, 111–112].

Що ж являло собою Кримське ханство в цей час? Започаткував ханську династію Гіреїв намісник Кримського уділу Хаджі-Гірей у 1449 році. У зовнішній політиці створене ханство спочатку орієнтувалося на Литовське князівство та королівство Польське, як вже було сказано раніше. Однак після захоплення султанською Туреччиною у 1475 році, Кримське ханство визнає повну васальну залежність від Туреччини.

В 70-х роках XV ст. у результаті рішучих змін у зовнішньо-політичній орієнтації країн Східної Європи оформлюється союз між Москвою та Кримом, що був спрямований проти Польщі, Литви та Заволзької орди. В епіцентрі протистояння цих блоків держав стала Україна. Як відомо, трагічним підтвердженням цього є «наїзд» кримців на Київ та на Середнє Подніпров'я 1 вересня 1482 року, напередодні нового року, який відзначався саме в цей день. Київ було пограбовано та спалено. Цікава реакція на цю подію з боку Казимира. У своєму листі до Менглі-Гірея він розцінює розорення Києва як божий гнів і висловлює думку, що у Литви «збожжю ласки градів і волостей досить».

Намагаючись покращити свої стосунки з Кримом, литовський князь Олександр погоджувався на відновлення щорічних «дарунків», данини, як це було за часів Золотої Орди, причому за рахунок українських земель «зі своїх людей і з князівських, і з панських, і з боярських у землі Київській, Волинській і Подільській з кожної голови... по три гроші давати щороку». Така позиція владних структур Литви щодо татарських походів, захисту населення Середньої Наддніпрянщини не могла не стимулювати подальших агресивних набігів на ці землі.

Слід зазначити, що продуктивні сили ханства в цей час були на дуже низькому рівні. Тут зберігався родовий устрій з притаманними йому примітивним господарюванням, напівкочовим способом життя, в якому переважало скотарство. І лише згодом тут почала з'являтися і зайняла провідне місце землеробська община. Головною умовою існування став збір данини з сусідніх народів. Давалися взнаки залишки традицій монголо-татарських орд, що міцно вкоренилися в суспільній свідомості кримських татар, а також складні умови життя, які потребували пошуку джерел до існування.

З часом у Кримському ханстві виділяється верхівка родовой знаті, яка головне джерело свого збагачення вбачала в пограбуванні сусідніх країн та стягування з них примусових платежів – так званих «поминок», «казни», подарунків тощо. Значною статтею доходів кримських феодалів став невільницький ринок. Захоплюючи вполон українців, росіян, поляків, черкесів, молдаван, кримські феодали продавали їх на невільницьких базарах по всьому світу, а також сплачували невільниками данину турецькому султану.

Про це пишуть чимало сучасників, які перебували в той час в Криму та в Україні. Зокрема, це Емідіо Дортелі, д. Асколі, Михалон Литвин, Жан де Люк [10]. Вони пишуть, що бранці ставали також рабами місцевих феодалів. Вони доглядали худобу, обробляли лани та сади, добували сіль, виконували важкі земляні роботи, копали колодязі, тощо. Особливо важким було становище української жінки-невільниці, яку використовували на найважчих роботах, а молоді і красиві потрапляли в гареми ханів, бейта мурз. Рабська праця невільників заміняла для феодалів панщину свого власного населення, яке працювало під примусом всього 8–9 днів на рік на свого феодала. Хоча основна маса татарського плебсу, так званих «чорних татар», також була під важким панівним гнітом феодалів. Вони сплачували важкий оброк – десяту частину хліба, двадцятку – худоби, подимний податок, виготовляли для феодала різноманітні вироби тощо. З осілого населення брався оброк зоброблюваної землі, садів, млинів, ясак з ариків. Важкі умови життя, архаїчні феодальні закони, які діяли в ханстві, приводили до того, що чимало «чорних татар» ставали вічними боржниками у феодала, а це змушувало їх брати участь у авантюрних походах на українські землі з метою захоплення добра для розрахунку.

Важкий гніт татарського населення обертався посиленням визисків невільників-рабів, бранців з різних земель, але чи не найбільше – з українських територій. Чимало бранців було в татарських улусах в обслузі місцевих сімей. Це були в основному люди літні, підлітки, тобто ті, хто не міг бути проданим на невільничому ринку. За даними М. Литвина, невільники у татар були «під руками для всякого господарського використання». Якщо будь-кому з татарів потрібен був невільник, то він відразу поставлявся, ніби «наші люди були у них на задвірках, у загонах» [11, 89].

Як відзначають дослідники на підставі описів сучасників того періоду, військо Кримського ханства не було регулярним, не мало якихось чітких організаційних структур, особливо з приводу залучення певних категорій населення до участі у походах. Для татарського населення обов'язковим було виділення чоловіків для участі в нападах на українські землі. Часто їх силою примушували брати участь у таких походах. У разі потреби озброювалися майже всі чоловіки у ханстві [12, 60].

Основою кримсько-татарського війська була кіннота. Кожен вершник у поході мав 2–3 коней, які постійно мінялися під воїном, відповідну зброю – шаблю, лук, ятаган. Кримські татари досконало володіли майстерністю ведення кінного бою. Як правило,

ходили у похід без значних обозів, лише з припасами, що давало змогу пересуватися надзвичайно швидко. Чисельність учасників походу інколи сягала до 150 тисяч. Це була досить грізна сила, яка практично не керувалася ніякими прийнятими на той час правилами ведення бою, моральними принципами чи лицарським ставленням до супротивника або полоненого населення [12, 93].

Як правило, військо татарське збиралося з дозволу хана. Хоча дуже часто беї та мурзи, підлеглі хана, самі очолювали походи в Україну, що викликало міжусобиці, спори аж до збройних конфліктів. Але від цього аж ніяк не легше було українському порубіжному населенню, що приймало на себе перші удари. Окремо слід сказати про роль султанської Туреччини. Як було вже сказано, з кінця XV ст. Кримське ханство перебувало в повній васальній залежності від Османської держави. Турецькі султани постійно втручалися у внутрішні справи Криму. Під впливом доповідей беїв, мурз, релігійних діячів – муфтіїв султан призначав, скидав, а то й карав кримських ханів, давав дозвіл на здійснення походів, брав непомірні податки.

У той же час Кримське ханство в Турецькій імперії займало найважливіше місце серед васальних країн, і тому Туреччина особливо пильно слідкувала за становищем в Криму. Напад на Крим розцінювався як замах на власні інтереси Туреччини. При султанському дворі рахувалися з думкою кримського хана як володаря значно вищого за рангом серед інших володарів васальних держав. Його сини займали місця у султанському дворі навіть вищі, а ніж діти турецьких візирів.

У походах в Україну дуже часто брали участь і турецькі війська. Користуючись могутньою підтримкою османської Порти, Кримське ханство вело себе все нахабніше стосовно сусідів. Так, у 1517 році син кримського хана Бегадир-Гірей пояснював, що здійснив напад на українські землі тому, що литовський князь надіслав йому мало «поминок». Того ж року кримський хан вимагає більших «поминок», подарунків, ніж платить литовський князь, від московської держави [13, 95, 397–398].

Дуже часто кримський хан використовував міжнародні ускладнення тої чи іншої держави і вимагав збільшення «поминок» та подарунків, погрожуючи нападами на їх землі. Так було в час Лівонської війни, коли поляки й росіяни виторговували собі мир з Кримом, пообіцявши збільшити йому виплати. Однак, незважаючи на таку домовленість, татари все ж продовжують здійснювати грабівницькі напади. І першими жертвами ставало населення Середнього Подніпров'я, яке залишалося практично наодинці перед лицем ненажерливого агресора, оскільки Росія, Польща, Литва були зайняті своїми більш невідкладними справами.

Особливо складним становище населення Середнього Подніпров'я стало у 80-і роки XV ст. – час загострення конфлікту між Московією та Литвою. Московської держави уклала союз із Менгли-Гіреєм, який, як вже згадувалося, у 1482 році напав на південноукраїнські землі, захопив Київ. На Середній Наддніпрянщині було захоплено величезну кількість полонених. Литовський князь Казимір залишив напризволяще цю частину своєї держави, аби не псувати взаємостосунків з Кримським ханством. Літописець описує цю подію так: «...По слову великого князя Івана Васильевича ... Менгли-Гирей... со всею силою своєю и град Киев взя и землю учиниша пусту Киевскую... » [14, 25, 330]. М. Грушевський писав, «що так два християнські монархи реагували на руйнацію колиски християнства Східної Європи» [16, 4.327].

Як показує М. Карамзін, у договорі Московської держави з Австрією 1490 року було зафіксовано, що Росія має намір «добивать Великого Княжения Киевского, и других земель Русских, коими владеет Литва» [12]. У той же час Литва вважала ці землі своєю вотчиною, вона зміцнила фортеці в Каневі та Черкасах, висунулася в низів'я Дніпра, побудувала укріплення на місцісучасної Одеси: Іван-город, Черно-город.

У 1492–1497 роках на Середню Наддніпрянщину кримські татари ходили разом із золотоординцями, у час їх тимчасового примирення. А з 1498 року в цих походах почали брати участь і турки. Обстановка ще ускладнилася, коли татари спорудили фортецю

Очаків, яка стала аванпостом при організації походів на Україну. Середня Наддніпрянина в цей час страждала не лише від набігів кримських татар та турків. У другій половині XVI ст. напівденноукраїнські землі переселилася Мала Ногайська орда з прикаспійських степів. Вона підпала під повну васальну залежність від Кримського ханства. Після розпаду Малої Ногайської орди у 20-і роки XVII ст. утворилися Білгородська, Джамбуїлуцька, Едисанська та Едичкульська орди, які зберігали васальну залежність від Криму. Населення цих орд займалося скотарством, торгівлею, частково землеробством. Феодальна верхівка цих орд постійно втягувала чоловіче населення в грабінницькі напади на українські землі, в агресивні війни султанської Туреччини. Особливо відзначалася Едисанська (Очаківська) орда, яка займала землі між Дніпром, Південним Бугом і Дністром – від узбережжя Чорного моря до річки Кодими, тобто у безпосередньому сусідстві з Середнім Подніпров'ям.

Отже, місцеве населення Подніпров'я зазнавало значного лиха і відходів союзників кримських татар – степових орд.

Окремо стоїть питання про періодичність походів татар на українські землі. «Володарі Татарії мали звичай йти воювати двічі на рік або в усякому разі хоча б один раз. Але подібні дії слід було б скоріше називати розбоєм, ніж війною» зазначав Е. Д. д. Асколі [15, 24, 123].

Як вважає ще один дослідник кримських татар М. Броневський, про системні, майже щорічні набіги на українські землі, свідчить той факт, що в господарствах кримських татар знаходилася велика кількість бранців: «вельможі... мають свої лани, що обробляють полонені..., яких у них багато і з якими вони поводяться як з худобою» [16, 357]. М. Литвин писав у 1550 році: «Хоча перекопці, крім численних стад тримають при собі й захоплених у полон рабів, але останніх у них значно більше, ніж стад, і тому вони постачають їх в інші країни, до них приходять численні кораблі з того берега Чорного моря, з Азії, привозять їм зброю, одяг та коней і повертаються навантажені рабами» [11, 18].

Німецький дипломат і мандрівник першої половини XVI ст. Сигізмунд Герберштейн так описував поведження кримських татар зі своїми невільниками: хан Мехмет-Гірей, захопивши на українських землях багато тисяч невільників, «частково продав туркам у Кафі, частково умертвив. Тому що старці й немічні, за яких не можна було багато виторгувати і які не здатні до роботи, віддаються у татар, як зайці молодим собакам, юнакам, які вчаться на них військовій справі, б'ють їх камінням або кидають у море, чи вбивають їх будь-яким іншим чином» [17, 144].

Такі походи, в яких бралася велика кількість невільників, тривали аж до кінця XVII ст. Головні маршрути нападів кримських татар проходили через землі Середнього Подніпров'я. Тут вони чинили розбій та руйнування. Однак із часом місцеве козацьке населення починало чинити все відчутніший опір, боронячи свої землі. Все частішими стали випереджувальні удари козаків по Криму. Вироблялася система оборони своїх земель, оповіщення про початок та напрямки татарських походів.

Не отримуючи серйозної допомоги з боку Литви, а потім Польщі, населення Середнього Подніпров'я організовує власні козацькі загони, які дають відчутну відсіч нападникам. Це обгрунтовано доводить О. Єфименко. Вона вказує: «Южная Русь жила под угрозой постоянной и крайней опасности. Государство должно было бы взять на себя ее защиту, но ни Литовско-Русское государство до Люблинской унии, ни Польско-Литовское посленее не имели достаточно сил, чтобы организовывать как следует защиту такой отдаленной окраины, как Южная Русь с ее совершенно открытой степной границей. Оно вынуждено было оставить эту защиту на плечах самого населения. Но только население, не обезоруженное государством, а крепко и умело держащее оружие в собственных руках, и могло создать тот героический эпос, какой представляет собою дальнейшая история Украинской Руси. Украинское козачество явилось насвет только потому, что под боком существовало разбойничье Крымское ханство» [12, 112].

На українські землі татари ходили вибраними, витоптаними кінськими копитами шляхами: *Чорним, Кучманським, Молдавським або Покутським та Муравським*. Ці шляхи проходили через вододіли. «Іноді малопомітні, різними невизначеними, змінюваними рукавами і поворотами, часто аж надто широкі на два польоти випущеної з лука стріли» – так описували їх сучасники [15, 130].

Головний з цих шляхів, що був найбільш вторований татарськими кіньми, відомий в історії під назвою «Чорний шлях» («*Dianigra*», «Джорна іслях»). Він розпочинався від *Перекопу*, йшов до Таванського броду, де переходив на правий берег Дніпра, далі йшов до Інгульця, мимо *Чорного лісу* повертав на північний захід. Тобто, доходив до південної околиці Середнього Подніпров'я. Тут біля *Чорного лісу* збиралися татарські війська для своїх подальших походів. Трохи далі, біля *Лебединського лісу* (на Шполянщині), Чорний шлях розділявся на два рукави. Перший прямував на Київ через землі Звенигородщини, межиріччям *Гнилого Тікича* і *Росі*, оминаючи Лисянку і Таращу, другий – поміж верхів'ям рік, що вливалися з одного боку в Синюху, а з другого – в *Тясмин* й *Вільшану*, прямував аж на Волинь, Прикарпаття. Власне, і той і другий рукави Чорного шляху огинали Середнє Подніпров'я з півдня та заходу, й дуже часто татари повертали на придніпровські землі, грубуючи все на своєму шляху, аж до того часу, коли місцеві жителі не почали давати відсіч агресорам.

За відомостями дипломата Бжевського – сучасника тих подій, що дійшли до нас, лише за два роки (у 1556–1567 рр.) під час нападів на українські землі татари пограбували і зруйнували 327 міст та сіл, при цьому спалили величезну кількість збіжжя, забрали більше 64 тисяч корів, 175 тисяч овець, 9 тисяч верхових коней, понад 9 тисяч місцевого населення взяли в полон [18].

Розміри пограбувань українських земель описували й інші сучасники цих подій. Згадуваний вже Михалон Литвин всередині XVI ст. записав розмову з митником на перекопських воротах. Той бачив кожного року велику кількість невільників, яких татари переганяли в Крим. З цікавістю він запитував Литвина: «Чи залишилися ще якісь люди у вашому краю, чи їх уже зовсім нема?..» [11, 520].

Від Чорного шляху біля Чорного лісу відгалужувався *Кучманський шлях*. Дослідник М. Горн вказував, що протягом 1605–1663 років татари нападали, йдучи цим шляхом, 27 разів, у різні пори року, але найчастіше влітку. Татари в ці роки, як пише дослідник, знищили 320 міст та сіл, вбили та забрали полоненими біля 130 тисяч осіб українського населення [19, 23, 27].

У зв'язку з цим актуальним є риторичне запитання сучасника тих подій: «Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів взяли татари в той чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи у нас і збільшуючи кількість нашого народу?.. Хоча кажуть, що кількість ця бесконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і ще втрачає». За твердженням істориків, втрати українського населення як мінімум становили 2,5 млн. убитих та полонених [20, 66].

Татари на прудких низькорослих конях, без обозів та возів, просувалися дуже швидко, прямуючи на українські землі. За добу вони проходили до 150 кілометрів. Турецький султан Селім I зазначав, що «татари в поході швидкі, як вітер, якщо вони вирушають у похід, то за один день долають 5–6-денну дорогу» [21, 79].

Однак татарське військо відчувало певну нестачу вогнепальної зброї, особливо артилерії. І тому дуже часто їхні штурми укріплень були невдалими. Козаки згодом зуміли гідно протистояти кримським татарам і у відкритих боях. Оскільки татари уникали облоги міст, основний удар їх загонів припадав на сільське населення. Саме тому переважна більшість турецько-татарських бранців були з українських селян. Селянські господарства по-варварськи руйнувалися, посіви знищувалися, хати спалювалися.

Систематичне хижацьке пограбування сусідів, крім того, що воно несло бідування українському народу, мало також негативний вплив на історичну долю татарського населення – воно затримувало господарський розвиток ханства, зберігало відсталі суспільні форми, посилювало феодальну анархію державної влади.

Ситуація на українських землях ускладнилася, коли завершилося спорудження Московською державою на початку XVII ст. *Білгородської оборонної лінії*, яка повинна була захищати від турецько-татарських загарбників північні землі. Ця безперервна лінія довжиною понад 300 верст, з центром у Білгороді, складалася з системи укріплень і перерізала головні шляхи ханських походів.

Укріплені міста зв'язувалися між собою системою фортифікацій, що складалися з засік, земляних валів з частоколом, жилих і стоялих укріплень, з караульними баштами. Збудовані укріплення доповнювалися природними перепонами (річки, болота, яри). На південь від укріплень устепу засновувалися станиці, роз'їзди і постійні сторожі. Це були аванпости, що несли розвідувально-сторожову службу і своєчасно попереджували про пересування татар. Натикаючись на цю могутню оборонну лінію, турецько-татарські загони вимушені були повертати на Україну, визискуючи за невдалий похід з місцевого населення. Користуючись безкарністю з боку польсько-литовської держави, турецькі та кримсько-татарські завойовники все більш нахабніли. Факти зверхнього поводження загарбників наводить у своїй «Хроніці» М. Бельський. Хроніст описує подію, коли навесні 1590 року турецький султан Мурад III кричав на польських послів, вимагаючи виплати данини: «...Чи маєте розум, опам'ятайтеся! Хто, коли противився мені? Перс боїться мене. Венеція тремтить. Італієць проситься. Німець мусить дати, що скажу!... Світ дрижить переді мною» [22, 3, 1630].

Однак українське козацьке населення все ефективніше давало рішучу відсіч підступному і жорстокому ворогу. Про те, що козаки зовсім не боялися своїх агресивних південних сусідів, свідчать записки папського нунція в Польщі Карло Гамберіні від 1587 року. Він пише, що козацький гетьман (Гамберіні не називає його імені) заявив: «Для нас однаково, з якої сторони вдарити на турків. З татарами впоратися не важко, це безладний, погано озброєний набрід, здатний тільки пограбувати й втекти. Але знищення татар, звично відданих султану, було б для нього відчутним ударом, яких він цинив їх надто високо, тому що вони постачають йому – за угодою або за гроші – величезну кількість рабів із руських і польських земель. Без цих рабів був би паралізований турецький галерний флот. Щодо прямого нападу на турків, продовжував гетьман, – то, скориставшись їх війною з Персією, козаки, в союзі з сусідніми народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли дати належної відсічі» [23, 8–9].

Дослідники, спираючись на різноманітні джерела, наводять дані, коли за двотижневий похід татари захоплювали по 50 і більше тисяч мирного населення. Роки 1515, 1537, 1575, 1589, 1593, 1640, 1666, 1667, 1671 позначені найстрашнішими набігами на південні українські землі. Тоді татари забирали в полон по 5, 8, 16 і навіть 55 тисяч християн [24].

Висновки

Виходячи із особливої геополітичної ситуації на півдні України, саме Кримське ханство почало визначальною мірою впливати на становище населення Середнього Подніпров'я починаючи з 60–70-х років XV ст. і аж до кінця XVII ст. Кримське ханство із самого початку свого існування зайняло агресивну позицію щодо сусіднього українського населення, вирішальною мірою вплинуло на стан життя всієї України, і, особливо, Середнього Подніпров'я, яке стало найближчим порубіжжям.

Зовнішня загроза стала для населення Середньої Наддніпряни одним із найголовніших визначальних факторів виникнення суспільно-політичної сили, яка дістала свою назву – козацтво. Воно виникло як стихійне явище, а згодом перетворилося у суспільно-політичну силу, яка стала могутнім захисником від агресії Степу.

Турецько-татарська агресія несла українському народові смертельну загрозу винищення, втрати економічної та господарської самостійності. І чи не найбільше в цьому страждало порубіжне населення. Саме тут, на Середньому Подніпров'ї, вторгнення татар та турків супроводжувалося найжорстокішим розоренням міст та сіл, винищенням і вигнанням у рабство великих мас населення.

Напади кримських татар та турків ставали справжньою трагедією українського народу. І хоча литовські князі почали сплачувати кримським ханам значну грошову данину, татари неприпиняли своїх спустошливих набігів. Наприкінці XV – в першій третині XVII ст. татарські загони майже що року грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста та села, гнали в полон тисячі людей, продаючи їх в рабство на невольничих ринках.

Вирішальну роль в організації відсічі турецько-татарським нападам відіграло населення Середнього Подніпров'я. Займаючись хліборобством, скотарством, рибальством, полюванням, ремеслами, засновуючи нові хутори і села, створюючи нові і піднімаючи з руїн знищені міста, воно водночас було готовим дати відсіч турецько-татарським нападам. Саме воно стало основою козацтва, обростаючи втікачами з різних земель [25, 8].

Слід відзначити, що з часом ситуація у взаємовідносинах козацтва та Кримського ханства починає докорінно мінятися. Розпочинаючи з 30-х років XVII ст., спостерігається поява з боку ханства намірів до співробітництва. Це було викликано змінами в суспільно-економічному житті цього державного формування.

Перш за все, тут відбувається перехід до осілого землеробства, кочівництво відходить на другий план. Наростає стремління кримських феодалів до торгових зв'язків з Україною. Це зумовлюється тим, що місцеві селяни не могли забезпечити населення продуктами харчування. Ряд козацьких гетьманів починає також іти на зближення, шукати зв'язків з кримськими татарами, для організації боротьби з агресивними устремліннями Польщі та Росії.

Зміни взаємостосунків з Кримом мали значний позитивний вплив на населення Середнього Подніпров'я. Зменшується безпосередня небезпека руйнівних татарських набігів, розширюється торгівля місцевого населення з південним сусідом, з його традиційно багатими товарами, розпочинається чумацький промисел, в основі якого була доставка солі з берегів Чорного моря. Та чи не найголовнішим було те, що місцеве населення почало все інтенсивніше освоювати родючі землі Степу, поширюючи все далі на південь свій вплив.

Література

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук / под ред. Н. А. Попова. – Спб., 1890. – Т. I. Дела Цесарские. – № 1. – Л. 44.
2. Карамзин Н. История государства Российского / Н. Карамзин. – Т. VI. – С. 134.
3. Османская империя в первой четверти XVII в.: сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Имбрагимбейли, Н. С. Рашба. – М.: Наука, 1984. – С. 234–237.
4. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – С. 80, 82; Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – С. 111.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 4.
7. Карамзин М. История государства Российского / М. Карамзин. – Т. 6.
8. Соловйов С. История России с древнейших времен / С. Соловйов. – Т. 5.
9. Апанович О. «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» / О. Апанович. – Київ, 1961; Бережков М. «План завоевания Крыма, составленный ученым-славистом Юрием Крыжаничем» / М. Бережков. – Спб., 1891; Вышневецкий В. «Феодализм в Крымском ханстве». – М., 1930 / В. Вышневецкий; Ефименко О. «Татарські напади» / О. Ефименко. – К., 1919; Кісь Я. «Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст.» / Я. Кісь. – Київ: Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136; Панашенко В. «Кримське ханство у XVI–XVIII ст.» / В. Панашенко. – Київ: УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 54–64; Чумак В. «Кримське ханство і Запоріжжя: шлях від ворожнечі до взаєморозуміння» / В. Чумак. – Київ: Голос України, 1992. – № 110; Якобсон А. «Крым в средние века» / А. Якобсон. – М., 1973.

10. Див: Dortelli d, Ascoli E. *Destiptione del Mar Negro e della Tartaria* // Чтения 1891. – Кн. 5, ч. 3; Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – Київ, 1890; Дані про Жани де Люка цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ, 1992.
11. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – Київ, 1890.
12. Див.: Єфименко О. Татарські напади / О. Єфименко. – Київ, 1919.
13. Див.: Сборник РиО. – Спб., 1785. – Т. 95.
14. ПСРЛ. – Т. 25.
15. Див.: Dortellid, AscoliE. *Destiptionedel Mar Negroedella Tartaria* // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца – Київ, 1891. – Кн. 5. – Ч. 3; Описание Черного моря и Татари (Сост. доминиканец Эмилио Дортелли д. Асколи префект Кафы, Татари и проч. 1694. – Одесса, 1992. – Т. 24.
16. Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский. – Одесса, 1667. – Т. 6.
17. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – Спб., 1866.
18. ЦДДА у м. Києві, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 11, арк. 2.; Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. / Я. Кісь. – Київ : Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136.
19. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба. – М., 1984. – С. 23–27.
20. Історія України / В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін. під ред. В. Смолія. – Київ, 1997. – 416 с.
21. Османская империя... – С. 33; Бережков М. План завоевания Крыма, сост. уч. славистом Юрием Крижаничем / М. Бережков. – Спб., 1891.
22. *Kronika Marzina Belskiego*. – Т. 3.
23. Цит. за: Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории / В. Макушев // Приложение к 16 т. Записок императорской Академии наук. – Спб., 1870.
24. Див.: Чумак В. Кримське ханство і Запоріжжя: шлях від ворожнечі до взаєморозуміння / В. Чумак. – Київ : Голос України. – 1992. – № 110.
25. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії / О. Апанович. – Київ, 1961.

References

1. Popov, N. A. et al. (1890). *Acts of Moscow State, published by Imperial Academy of Science*. 1. Czar Affairs. № 1, 44 (in Russ.)
2. Karamzin, N. *History of Russian State*. Volume 4, 134 (in Russ.)
3. Imbragimbeili, H. M. & N. S. et al. (1984). *Rashba Osman Empire of the first quarter of 17 th century: collection of documents*. Kyiv: Nauka, 234-237 (in Russ.)
4. *Memoirs related to the history of Southern Rus*. Issue 1, 80, 82 (in Russ.)
5. Efimenko, A. *History of Ukrainian people*, 111 (in Russ.)
6. Hrushevskiy, M. *History of Ukraine*. Rus. 4 (in Ukr.)
7. Karamzin, N. *History of Russian State*. 6 (in Russ.)
8. Soloviov, S. *History of Russia from ancient times*. 5 (in Russ.)
9. Apanovych, O. (1961). «*Zaporizhzhia Sich and its fight against Turkish-Tatar aggression*»; Berezhkov, M. (1891) «*Plan of Crimea occupation, designed by Slavic scholar Yuriy Kryzhanich*». Vyshnevskiy, V. (1930). *Feudalism in Crimea Khanat*. M; Yefimenko, O. (1919). «*Tatars' invasions*». Kyiv; Kis Y. (1986). «*Tatar routs at Ukraine in 16 th – 17 th centuries*». Kyiv: Zhovten. № 4, 134-136; Panashenko, V. (1992) «*Crimea Khanat and Zaporizhzhya: from animosity to understanding*». Kyiv: Golos Ukrainy. № 110; Yakobson, A. (1973). «*Crimea in Middle ages*». M. (in Ukr.)
10. Dortelli d & Ascoli, E. *Destiptione del Mar Negro e della Tartaria*. Readings 1891. Book. 5, 3; Lytvyn, M. (1890). *About traditions of Tatars, Lithuanians, and Moscovits*. Kiyev; Dani pro Zhani de Luka: Sichynskiy, V. (1992). *Aliens about Ukraine*. Kyiv.
11. Lytvyn, M. (1890). *About traditions of Tatars, Lithuanians, and Moscovits*. Kyiv (in Russ.)
12. See: Yefimenko, O. (1919). «*Tatars' invasions*». Kyiv (in Ukr.)
13. See: Collection RiO, 1785. V. 95 (in Russ.)
14. PSRL. T. 25 (in Russ.)
15. See: Dortelli d, Ascoli E. (1891). *Destiptione del Mar Negro e della Tartaria*. Readings at the Nestor Chronologist historical. K. Book. 5, 3; Description of Black see and Tatar land (1992). (Edt. Dominican Emilio Dortelli d. Ascoli, Kafa and Tatar land prefect. 1694. Odessa. V. 24.
16. Bronevskiy, M. (1667). *Descriptin of Crimea*. Odessa. V. 6 (in Russ.)
17. Gerbershtein, S. (1866). *Notes about Moscovia* (in Russ.)
18. TsDIA in Kiiv, KMF 15, v. 1, p. 11, pp. 2; Kis Y. (1986). «*Tatar routs at Ukraine in 16 th – 17 th centuries*». Kiyev: Zhovten. 4, 134-136 (in Ukr.)
19. Imbragimbeili, H. M. & Rashba, N. S. (1984). *Osman Empire of the first quarter of 17 th century: collection of documents*. Kyiv: Nauka, 23-27 (in Russ.)
20. Verestuk, V., Garan, O., Gurgiy, O. & Smoliy, V. et al. (1997). *History of Ukraine*. Kyiv, 416. (in Ukr.). (in Ukr.)
21. *Osman Empire*. 33; Berezhkov, M. (1891). «*Plan of Crimea occupation, designed by Slavic scholar Yuriy Kryzhanich*» (in Russ.)
22. *Kronika Marzina Belskiego*. V. 3.

23. Makushev, V. (1870). *Italian archives and their Slavic history materials. Attachment to Volume 16 Notes by Imperial Academy of Science* (in Russ.)
24. Chumak, V. (1992). «*Crimea Khanat and Zaporizhzhya: from animosity to understanding*». Kyiv: Golos Ukrainy, № 110 (in Ukr.)
25. Apanovych, O. (1961). «*Zaporizhzhia Sich and its fight against Turkish-Tatar aggression*» (in Ukr.)

CHABAN Anatoly Yuzefovych,

Doctor of Science (history), professor of archeology and historical knowledge of special areas of Cherkasy National University. B. Khmelnytsky

e-mail: achaban@yandex.ru

**MIDDLE DNIEPER AND CRIMEA IN TIMES CONCEPTION UKRAINIAN
COSSACKS (HISTORIOGRAPHICAL ASPECT)**

Annotation The proposed research highlights the relations between Crimea Khanate and Central Dnipro Area throughout second half of 15th and first half of 17th century, the time of Ukraine Kozak movement occurrence and formation. The conclusion is reached that aggressive politics of Crimea Khanate, as well as political actions of Moscow state, Lithuanian principality and Poland on southern borders of Ukraine became the main external factor of Ukraine Kozak movement appearance and its establishment as significant social and political force.

Keywords: Ukraine Kozak, Crimea Khanate, Central Dnipro Area, aggressive politics of Crimea Khanate.

*Надійшла до редакції 01. 10. 2016
Затверджена до друку 10. 10. 2016*